

УДК [930.25:94](477)(048.8)

В. В. ТЕЛЬВАК*

ГРУШЕВСЬКІАНА РУСЛАНА ПИРОГА

Розглянуто наукові праці відомого вченого Руслана Пирога, присвячені життю і творчості видатного історика і державного діяча Михайла Грушевського.

Ключові слова: Михайло Грушевський; Руслан Пиріг; грушевськознавство.

Сучасне грушевськознавство, яке постає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії, неможливо уявити без імені Руслана Яковича Пирога. Він є одним із тих небагатьох українських дослідників (назвемо тут також імена Я. Дашкевича, С. Білоконя, М. Брайчевського, О. Копиленка та ін.), які діяльно спричинилися до повернення Великого Українця на Батьківщину. Оскільки від перших грушевськознавчих студій ювіляра минуло вже понад двадцять років, а його інтерес до постаті першого голови відродженої України відчувається й досі, доволі складно узагальнити поважний – кількісно і тематично – внесок ученого в одній публікації. Тому нижче спробуємо тезово окреслити головні напрямки грушевськознавчих зацікавлень Р. Я. Пирога.

Насамперед звернемося до теоретичних рефлексій дослідника над станом сучасного грушевськознавства. І хоча кількісно публікації з цієї проблематики не домінують у науковому доробку вченого, втім вони є надзвичайно важливими для осмислення актуального стану та перспектив поступу молодій міждисциплінарній галузі, адже поряд із працями засновника грушевськознавства Л. Винара присвячені теоретичним аспектам грушевськознавчої рефлексії. З нагоди 130-річчя від дня народження М. Грушевського Р. Я. Пиріг у кількох статтях висловив своє бачення перспектив грушевськознавчого пошуку¹. На широкому тлі становлення грушевськознавчої рефлексії протягом ХХ ст. дослідник виокремив напрямки, що першочергово потребують уваги фахівців. Серед них було названо видання епістолярію М. Грушевського, вивчення його теоретико-методологічних поглядів і громадсько-політичної діяльності, глибоке джерельне опрацювання найменш знаних періодів життєвого та творчого шляху, що врешті повинно уможливити написання ґрунтовної академічної наукової біографії Великого Українця. Відзначимо, що протягом п'ятнадцяти років, котрі минули від часу написання цієї статті,

* *Тельвак Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

грушевськознавство значною мірою розвивається в руслі запропонованих Р. Я. Пирогом ідей. Зауважимо, що згадані праці викликали цікаву термінологічну дискусію у середовищі грушевськознавців. Так, із критикою вжитих Р. Я. Пирогом понять “вітчизняні історики” і “вітчизняне грушевськознавство” виступив засновник цієї наукової галузі Л. Винар. На його переконання, більш коректними з наукового погляду є поняття “українські історики-грушевськознавці” та “українське грушевськознавство”².

До теоретичних проблем підготовки академічної біографії М. Грушевського Р. Я. Пиріг звертався і в своїх подальших публікаціях, як правило, приурочених до ювілейних дат автора “Історії України-Руси”. Відзначаючи швидкий поступ у кількісному та якісному зростанні грушевськознавчої літератури, дослідник щоразу окреслював найбільш перспективні, з його погляду, напрями дослідницького пошуку. Так, у 2003 р. до маловивчених грушевськознавчих проблем Р. Я. Пирогом слушно було віднесено еміграційний та останній московський періоди, а також роки симбірсько-казанського заслання³. Слід відзначити, що й до сьогодні ці питання є фактично “білими плямами” грушевськознавства, котрі відчутно гальмують створення панорамного життєпису М. Грушевського.

У дещо пізнішій публікації до названих проблем Р. Я. Пиріг додає важливість вивчення духовного світу М. Грушевського, його участі у масонському русі, детального вивчення обставин трагічної смерті історика тощо⁴. При цьому дослідник закликає сучасних грушевськознавців до коректності при залученні постмодерних методологічних технік до аналізу особистості видатного вченого. Слушно також, на нашу думку, ювіляром було вказано на спонтанність і несистемність грушевськознавчого пошуку в сучасній Україні, спричиненого відсутністю будь-якої координації діяльності дослідників постаті автора “Історії України-Руси”. У цьому аспекті Р. Я. Пиріг кількаразово ініціював створення Державної комісії з вивчення спадщини Михайла Грушевського – авторитетного міжвідомчого консультативно-дорадчого і координаційного центру. Така комісія, на жаль, не створена й до сьогодні.

Найбільший внесок ювіляра у сучасне грушевськознавство полягає у всебічному вивченні ним останнього десятиліття життя та діяльності видатного історика. Цій проблемі присвячена більшість грушевськознавчих праць Р. Я. Пиріга: докторська дисертація⁵, монографія⁶, десятки археографічних публікацій, статей та рецензій. Насамперед, декілька слів скажемо про внесок дослідника в археографічне опрацювання проблеми пізньоеміграційної та радянської сторінок біографії автора “Історії України-Руси”. Ювіляром були віднайдені та опубліковані надзвичайно важливі для розуміння еволюції суспільно-політичного світогляду М. Грушевського еміграційної доби його листи до Х. Г. Раковського, С. В. Косіора, В. П. Затонського та інших відомих діячів радянської держави⁷. Су-

проводжені змістовними передмовами, котрі вводять читача в контекст обговорюваних у листах подій, ці публікації сприяли докорінному перегляду численних міфологізованих сторінок біографії М. Грушевського. Відзначимо також, що займаючись активним пошуком та удоступненням масовому читачеві матеріалів до життєпису видатного вченого, віднайдені у першу чергу в зібраннях Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Р. Я. Пиріг уклав загальний опис архівної грушевськіани в ньому⁸.

Своєрідним підсумком археографічної грушевськіани Р. Я. Пирога можна вважати підготовлений під його керівництвом збірник документів “Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930 рр.)”, що в короткому часі перетворився на настільну книгу для дослідників українського інтелектуального життя на підрадянських землях у 20–30-х роках ХХ ст.⁹ За складом і походженням документи збірника можна поділити на кілька груп. Перша – матеріали органів партійно-державного керівництва УСРР – Політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК, Наркомосу, ДПУ та інших. Вони висвітлюють лінію верхівки правлячої партії, її репрезентантів в Україні щодо М. Грушевського як ідейного антипода, визначного вченого-реемігранта, показують численні спроби використання історика у своїх політичних цілях, механізм упокорення національної інтелігенції.

Друга група – це документи про діяльність М. Грушевського на чолі історичної секції ВУАН, його листування з офіційними і приватними особами. Вони дозволяють уявити масштабність наукової, організаційної діяльності вченого щодо розгортання історичних досліджень, плекання наукової школи, відстоюванню власної концепції українського історичного процесу. Основою для збірника стали фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, але містяться також документи з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Служби безпеки України, Інституту архівознавства та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Опубліковані у збірнику сто вісім документів помітно вплинули на переосмислення місця та ролі М. Грушевського в українському національному відродженні, гострій ідеологічній боротьбі в Україні 20–30-х років. Цінним додатком до збірника став список наукових праць М. Грушевського та редактованих ним робіт, виданих історичною секцією ВУАН у 1925–1931 рр., що уперше настільки повно презентував наукову спадщину видатного вченого останнього десятиліття. Органічною частиною збірника стала також коротка біохроніка життя та діяльності М. Грушевського за 1924–1934 рр.

Віднайдений та опрацьований автором розлогий джерельний матеріал став підґрунтям для написання узагальнюючої праці про радянське десятиліття життя та діяльності М. Грушевського. Ця книга була першим і досі залишається практично єдиним за кількістю зауважених проблем

опрацюванням найбільш трагічної сторінки біографії автора “Історії України-Руси”. Відзначимо, що окремі частини праці ювіляра спочатку побачили світ на сторінках “Українського історичного журналу”¹⁰, а після обговорення її ключових положень у середовищі фахівців з’явилися окремою книгою.

Про новаторський характер монографії Р. Я. Пирога вже неодноразово було наголошено у рецензіях Ф. Шевченка, О. Копиленка, Ю. Шаповала¹¹. Тож ми лише коротко зупинимось на її провідних ідеях. Найсамперед відзначимо, що в книзі дослідник уперше в історіографії комплексно реконструював мотиви та причини повернення М. Грушевського на Батьківщину. Віддавши данину шани попереднім дослідникам цієї проблеми (передусім М. Стахіву та Ф. Шевченку), Р. Я. Пиріг на підставі різноманітних джерел офіційного та приватного походження відтворив процес поступового визрівання в свідомості видатного історика планів повернення в радянську Україну. Деконструюючи міфи, укорінені в грушевськознавстві, дослідник майстерно показує те, як на перетині дії численних чинників – складної ситуації в українському емігрантському середовищі, заходів більшовицького керівництва стосовно розколу українських політичних сил на вигнанні та багатьох особистих проблем М. Грушевського психологічного та матеріального характеру, у нього виникло та зміцніло бажання повернутися на Батьківщину, щоби ціною упокорення власних політичних амбіцій отримати можливість продовжувати справу всього життя¹².

Книга постає насиченою в інформаційному плані та оригінальною за висловленими спостереженнями спробою всебічного погляду на один із найскладніших етапів біографії М. Грушевського. При цьому авторові вдається бути безстороннім при характеристиці історичних постатей і не піддатися зрозумілій спокусі стати на позицію героя дослідження при оцінці тогочасних подій. Р. Я. Пиріг висловлює своє аргументоване – засноване на критичному аналізі невідомих перед тим численних джерел – бачення ключових моментів порушеної в книзі проблеми. В цілковитому новому ракурсі висвітлюються емоційно обговорювані в українській історіографії ХХ ст. факти науково-організаційної праці М. Грушевського в історичних установах ВУАН, його непрості взаємини з республіканським та союзним керівництвом, протистояння всередині Академії, наростання репресій стосовно вченого та очолюваних ним установ тощо. Новим же словом у розробці піднятої проблеми слід вважати, наприклад, реконструйовані події арешту та слідства над М. Грушевським, московського заслання вченого чи обставини його трагічної загибелі. Цілковито органічним у книзі є розділ про долю Грушевських після смерті патріарха родини. Важливий інформаційний потенціал несе в собі й укладений автором список перших грушевськознавчих публікацій, що з’явилися у пізньоперебудовній та незалежній Україні.

Самостійну наукову вартість мають висновки до книги. У них Р. Я. Пиріг не лише традиційно підбиває підсумки свого дослідження, але й окреслює перспективи подальшого грушевськознавчого пошуку у річищі обговорюваних у книзі проблем. Вкотре він наголосив на необхідності організації колективних міждисциплінарних студій з вивчення життя і творчості М. Грушевського, утворення відповідного координаційного центру з широкими повноваженнями та можливостями, у тому числі й фінансовими. Це, як слушно наголосив Р. Я. Пиріг, повинно уможливити підготовку ґрунтовної академічної біографії видатного вченого і політика. Підняв дослідник також питання важливості заснування музеїв М. Грушевського у містах, пов'язаних з його біографією. Ця проблема на сьогодні, як відомо, вирішена лише на рівні Львова та Києва.

Поряд із ґрунтовним вивченням радянського десятиліття життя М. Грушевського ювіляр у контексті своїх наукових зацікавлень, пов'язаних з добою Визвольних змагань, опрацював й інші малознані сторінки біографії видатного вченого. Так, він уперше комплексно реконструював взаємини очільників Центральної Ради та представників німецького військового командування в лютому – квітні 1918 р.¹³ Перу дослідника належить і перша спроба цілісного відтворення життєвих колізій голови Центральної Ради в добу гетьманату Павла Скоропадського¹⁴.

Ювіляр також ініціював студії над багатьма наскрізними проблемами творчої спадщини автора “Історії України-Руси”. Так, у кількох статтях Р. Я. Пиріг звернувся до проблеми становлення та еволюції федералістичної концепції М. Грушевського, чим фактично реактуалізував її осмислення на нових теоретичних засадах в сучасній україністиці¹⁵. Важливим у контексті розширення проблемних рамок сучасного грушевськознавства є й праці ювіляра, присвячені аналізу внеску видатного вченого у розбудову концептуальних засад та організаційних структур історико-регіональних досліджень¹⁶. У руслі названої проблеми Р. Я. Пиріг докладно опрацював краєзнавчі та публіцистичні студії М. Грушевського, присвячені його малій батьківщині – старовинному українському регіону Холмщині¹⁷.

Поряд із всебічним опрацюванням окремих періодів життєвого шляху М. Грушевського, ювіляр у діяльний спосіб долучився до створення його цілісної біографії. І тут у першу чергу слід сказати про укладену разом із В. Ф. Верстюком біохроніку життя та діяльності Великого Українця, що й нині служить орієнтиром для грушевськознавців¹⁸. Незважаючи на неповноту наведеної у праці інформації, спричинену насамперед зародковим станом грушевськознавства в Україні (про що самі автори написали у передмові), це була перша (і до нашого часу єдина) спроба такого роду грушевськознавчого видання в історіографії.

Відзначився ювіляр і у важливій справі популяризації життя та діяльності М. Грушевського в широких читацьких колах. Так, його перу

належить біографічний нарис про видатного історика, що з'явився в серії “Стозір’я. Бібліотека української родини: Історики. Державні діячі. Дипломати”¹⁹. Написаний цей нарис у популярному ключі, але водночас цілком науково і, що не менш важливо, критично-об’єктивно, знайомить читача з непересічною і суперечливою, як і ціла доба модерного українського відродження, постаттю М. Грушевського. Надзвичайно цікавим і пізнавальним є ілюстративне супроводження видання, що знайомить читача не лише з героєм книги, але і з його оточенням та епохою. Відзначимо, що перу ювіляра також належить біографічний нарис про видатного вченого, опублікований у російському журналі “Исторический архив” – це одна з небагатьох російськомовних грушевськознавчих публікацій²⁰.

Помітним є внесок Р. Я. Пирога і в дослідження життєвого та творчого шляху найближчого оточення М. Грушевського. Ці його праці також нерідко були першою спробою окреслити нові дослідницькі поля. Тут у першу чергу назвемо змістовні статті, присвячені доньці видатного вченого Катерині²¹, брату Олександр²², племіннику Сергію Шамраю²³. Написані на підставі досі не знаного архівного матеріалу, ці публікації були фактично першими спробами біографії видатних представників українського інтелектуального життя першої третини ХХ ст., сприяли поверненню їх із вимушеного багатолітнього забуття.

Поряд із дослідницькою роботою ювіляр активно долучився до критично-рецензійної та інформаційної діяльності у сфері наукового грушевськознавства. Його перу належать огляди найбільш резонансних книжкових новинок, присвячених постаті М. Грушевського. Для прикладу згадаємо відгук на появу первістка новітнього грушевськознавства – знаної праці О. Копиленка ““Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність”²⁴. Назвемо також розлогу критичну рецензію на книгу відомого вченого, публіциста, письменника та генерального директора Українського культурного центру в російській столиці Володимира Мельниченка “Прапор України на Арбаті”. У цій книзі центральний розділ відведений малознанним подіям перебування М. Грушевського у Москві протягом вересня 1916 – березня 1917 рр.²⁵ Ще одна знакова для сучасного грушевськознавства праця – перша синтетична біографія видатного діяча авторства Ю. Шаповала та І. Верби – також не пройшла повз увагу Р. Я. Пирога²⁶. Появу цієї книги дослідник слушно кваліфікував як завершення складного процесу повернення М. Грушевського на Батьківщину і етапне явище в сучасному українському грушевськознавстві.

Своїми багатими знаннями з грушевськознавчої проблематики ювіляр охоче ділиться з молодшими колегами по цеху. Під його керівництвом було підготовлено низку кандидатських дисертацій, у яких значною мірою присутні М. Грушевський та його доба. Для прикладу назвемо дисертаційні дослідження П. Притуляка (“Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору

(березень 1917 – квітень 1918 рр.)” та Г. Корольова (“Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація”). Грушевськознавчій проблематиці значною мірою присвячені й докторські дисертації І. Матяш (“Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років”) та В. Тельвака (“Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття”), де Р. Я. Пиріг був науковим консультантом.

Глибокий науковий інтерес до постаті М. Грушевського позначився і на педагогічній діяльності ювіляра. Одним із перших в Україні Р. Я. Пиріг розпочав читання авторського спеціального курсу, присвяченого грушевськознавчій тематиці²⁷. Кілька років поспіль він викладав спецкурс “Життя і діяльність Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934 рр.)” для студентів факультету міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Підбивати підсумки дослідницькій діяльності ювіляра у галузі грушевськознавства вочевидь зарано – він і надалі перебуває у вирі наукового життя України, демонструючи гідну подиву та наслідування конференційну та видавничу активність. На черзі – поява нової солідної монографії, присвяченої добі Визвольних змагань. Праці Р. Я. Пирога, які нерідко були першими кроками у вивченні багатьох аспектів біографії М. Грушевського, внаслідок свого солідного джерельного підґрунтя та оригінального погляду на проблему вже стали класикою грушевськознавства, без них неможливе жодне історіографічне дослідження про автора “Історії України-Руси”. Тож побажаємо ювіляру життєвої наснаги і нових творчих знахідок. З роси і води Вам, Руслане Яковичу!

¹ Пиріг Р. Я. Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. – Х., 1995. – С. 331–335; *Його ж.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 71–83; *Його ж.* Вітчизняне грушевськознавство: проблеми становлення // Урядовий кур’єр. – 1996. – 28 вересня.

² Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство // УІ. – 1996. – № 1–4. – С. 19–20.

³ Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого // Біографістика в контексті сучасних історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 6. – Х., 2003. – С. 44.

⁴ Пиріг Р. Я. Проблеми підготовки наукової біографії М. Грушевського // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 178–190.

⁵ Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.). Автореф. д-ра ... іст. наук. – К., 1994. – 37 с.

⁶ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.

⁷ Невідомий лист М.С. Грушевського. Публ. Р. Я. Пирога // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; “Ми прагнемо цілковитої згоди”: невідомий лист М. С. Грушевського. Публ. Р. Я. Пирога // Культура і життя. – 1991. – 16 березня; “Як соціаліст до соціаліста”: лист М. С. Грушевського до Х. Г. Раковського. Публ. Р. Я. Пирога // Культура і життя. – 1991. – 6 травня; Лист М. С. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора. Публ. Р. Я. Пирога // Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 268–274; “Передусім признання нашої незалежності”: невідомий лист М. С. Грушевського. Публ. Р. Я. Пирога // Літературна Україна. – 1996. – 19 вересня.

⁸ *Пиріг Р. Я.* Грушевськіана у фондах архіву [ЩДАГО України] // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 12–15.

⁹ Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930 рр.). Зб. документів і матеріалів. Упор.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. – К., 1997. – 183 с.

¹⁰ *Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.) // УІЖ. – 1991. – № 4 – 11.

¹¹ *Шевченко Ф.* “...Сей шлях я вважаю нормальним” // Голос України. – 1993. – 28 вересня; *Копиленко О.* Важке повернення // Урядовий кур’єр. – 1993. – 21 грудня; *Шановал Ю.* Михайло Грушевський: останнє десятиліття // Літературна Україна. – 1993. – 21 жовтня.

¹² Див. також: *Пиріг Р. Я.* Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Вип. 91–93. – 2007. – С. 47–50; *Його ж.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 4–18; *Його ж.* Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу. Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358–364.

¹³ *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.) // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 47–63.

¹⁴ *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського в добу гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 11–12. – 2006. – С. 52–56.

¹⁵ *Пиріг Р. Я.* Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства – Вип. 13. – 2005. – С. 188–192; *Його ж.* Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського // Грушевський М.С. – державотворець і громадський діяч, публіцист. Матеріали II регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2006. – С. 112–120.

¹⁶ *Пиріг Р. Я.* Організація М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень (1924–1931) // Студії з архівної справи і документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 52–56.

¹⁷ *Пиріг Р. Я.* Проблема Холмщини у публіцистичних працях Михайла Грушевського (1905–1918) // Pogranicze: Obsesje-Projekcje-Projekty. Redakcja Monika Bednarczuk i Beata Kucharska. – Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 2007. – S. 105–113.

¹⁸ М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя і діяльності. Упор.: Р. Я. Пиріг, В. Ф. Верстюк. – К., 1996. – 144 с. Українською і російською мовами.

¹⁹ Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2007. – 63 с. Серія: Стозір’я. Бібліотека української родини: Історики. Державні діячі. Дипломати.

²⁰ Пирог Р. Я. Мастера историографии: Михаил Грушевский (1866–1934) // Исторический архив. Россия и Украина XVI–XX вв. – 2002. – № 4. – С. 119–134.

²¹ Пиріг Р. Я. Катерина Грушевська: епілог долі // Сільські вісті – 1991. – 14 вересня; Його ж. Катерина Михайлівна Грушевська // Зневажена Кліо. – К., 2005.

²² Пиріг Р. Я. Доля брата М. С. Грушевського // Літературна Україна. – 1993. – 15 липня; Його ж. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89–93; Його ж. Олександр Сергійович Грушевський // Зневажена Кліо. – К., 2005.

²³ Пиріг Р. Я. З роду Грушевських: історик Сергій Шамрай // Літературна Україна. – 1992. – 15 жовтня; Його ж. Сергій Вікторович Шамрай // Зневажена Кліо. – К., 2005.

²⁴ Пиріг Р. Повернення Грушевського // Демократична Україна. – 1991. – 25 жовтня.

²⁵ Пиріг Р. Життєпис Михайла Грушевського поповнюється // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 7. – 2005. – С. 248–252.

²⁶ Пиріг Р. Я. [Рецензія] Ю. Шаповал, І. Верба. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с. // УДЖ. – 2006. – № 3. – С. 223–226.

²⁷ Навчально-методичні матеріали до спеціального курсу “Життя і діяльність Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934 рр.)” для студентів IV курсу факультету міжнародних відносин, які навчаються за спеціальністю “Історія та англійська мова” / Укладач: доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг. – К.: КСУ, 2002. – 10 с.

Рассмотрены научные труды известного ученого Руслана Пырога, посвященные жизни и творчеству выдающегося историка и государственного деятеля Михаила Грушевского.

Ключевые слова: Михаил Грушевский; Руслан Пыриг; грушевковедение.

There are considered the works of known scientist Ruslan Pyrih, dedicated to the life and activity of Mykhailo Hrushevs'kyi, prominent historian and statesman.

Keywords: Mykhailo Hrushevs'kyi; Ruslan Pyrih; Hrushevs'kyi studying.